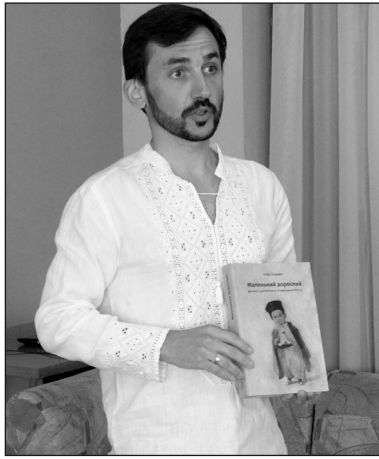

Сергій Шебеліст

«У ГЕТЬМАНЩИНІ ДИТИНА НЕ ВИКЛИКАЛА ТАКОГО ПІЄТЕТУ, ЯК НИНІ»

Інтерв'ю з істориком Ігорем Сердюком

Книга «Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (К. : К.І.С., 2018) – результат кількарічної праці Ігоря Сердюка, доктора історичних наук, доцента кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, редактора гуманітарного порталу *historians.in.ua*. Це серйозне академічне видання із примітками й посиланнями на численні джерела, проте автор воліє уникати терміна «монографія», аби він не відлякував потенційно широке коло читачів.

Свою роботу І. Сердюк написав у доступній, популярній стилістиці й формі, свідомо відмовившись від напускної вченості. За великим рахунком, «Маленький дорослий» – це дослідження, яке не просто заповнює лакуни в історії Гетьманщини, а є загалом не першою комплексною працею в царині історії дитинства у «старій Україні». Про дитину й дитинство, кумівство і шлюби, наймитів та «інишування» він розповів в інтерв'ю¹.

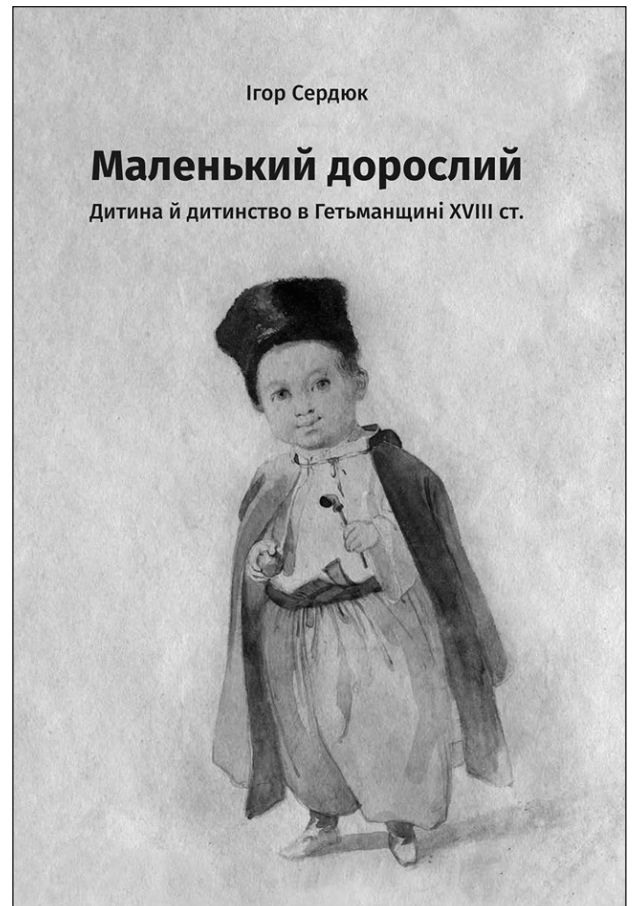
Діти як маркер побутування суспільства

– Якою була типова родина в Гетьманщині? Чи збігалася реальна картина із сучасними уявленнями про тогочасні сім'ї та їхній склад?

– Мабуть, найбільш яскравим образом нашого візуального уявлення про родини минулого є кадри з фільму «Пропала грамота». На початку стрічки ми бачимо таку пасторальну картину: сидить козак Василь, його батько, дружина Одарка готується накривати на стіл. І за цим довгим столом між Василем і його батьком сидять дев'ятеро діток. Усі хлопчики й усі однакового зросту, що, напевно, не догледів режисер фільму Борис Івченко. Як на мене, це, може, дещо гіперболізована квінтесенція наших уявлень про ідеальну багатодітну родину, котра існувала в минулому.

Як це корелюється з дійсністю, – інше питання. На нього я спробував дати відповідь з точки зору історичної демографії, яка, з одного боку, дає якісь об'єктивні дані, а з іншого, як кажуть, «визначає середню температуру по палаті». Але коли ми беремо облікові церковні та світські джерела, зокрема метричні книги та Румянцевський опис Малоросії, то бачимо, скільки дітей було в структурі населення і

¹ Уперше опубліковано в Інтернет-виданні *Zaxid.net* 23.05.2018 р.

визначаємо їхнє співвідношення до жінок дітородного віку. Виходить, що на одну жінку віком від 15 до 49 років припадали одна-дві дитини.

Це вже не збігається з нашими сучасними уявленнями про багатодітність у минулому. Однак саме це зафіксовано в Генеральному описі, яким я користувався під час дослідження. Інше питання: чому так? Такі тотальні джерела є поперечним зрізом або «колективним фото» суспільства. На момент «зйомки» в якихось родинах ще не було дітей, а в інших – вони вже виростили або ж померли маленькими. У Гетьманщині жінка народжувала п'ять-сім разів за життя. Частина цих дітей помирала. Загалом тільки четверо з десяти охрещених доживали до п'ятирічного віку.

Якщо ж говорити про дітність родин, то, за дослідженнями низки істориків Гетьманщини, найтиповішою була сім'я, у якій було двоє-троє дітей віком до 14 років. Причому я наголошую: йдеться саме про дітей до 14 років. Історична демографія оперує більш-менш універсальними категоріями й підходами до визначення дитячого віку, тому в родині ще могли бути старші діти, яких, однак, у демографічних моделях відносять до осіб активного віку.

Інший момент, питомий для всієї Європи, – це наші уявлення про вік вступу в шлюб. Ми думаємо, що тодішнє населення шлюбилось тотально рано й відразу починало народжувати дітей. Але в Гетьманщині цей вік для жінок становив 19 років у селі та 21 рік у місті, для чоловіків – відповідно, 22–23 і 23–24 роки. На показники народжуваності впливали недорід, голод, хвороби, вдівство, довга відсутність когось із подружжя.

Чим зумовлені такі відмінності від наших традиційних уявлень, ґрунтованих на етнографічних даних другої половини ХІХ століття? Крім власне міфологічного складника й ідеалізації життя, зокрема родинного, тим, що у ХІХ столітті впроваджували заходи боротьби проти віспи, почала працювати земська медицина. Тож народжуваність залишається все ще високою, проте зростає ймовірність того, що дитина виживе. Відбувається демографічний перехід. Тому в ХІХ столітті сім'ї справді могли бути більшими, ніж у ХVІІІ-му.

– Що впливало на показники народжуваності в «старій Україні»? Наскільки це відрізнялося в селі й місті?

– Ці відмінності фіксуються. Проте не скажу, що вони були надзвичайно разючими. Тому що місто в Гетьманщині – це, за сучасними мірками, порівняно невеликий населений пункт. У полковому місті проживало 5-7 тисяч мешканців. Але все одно йому був притаманний певний міський уклад.

У міських родинах дітей було дещо менше. Це пояснюється тим, що в містах був вищий шлюбний вік, що скорочувало період дітородження. Крім того, в

містах була більша концентрація холостого населення, наймичок, учнів. Місто вабить до себе прийдешніх. Діти – це маркер побутування суспільства. Як на мене, їхня чисельність може бути ознакою міського чи сільського способу життя. Що більше місто, то менше там дітей, хоч, звісно, можуть бути й винятки.

– За яким принципом відбувався добір хрещених батьків у Гетьманщині? Чи відрізнялася при цьому мотивація козацької старшини й посполитих?

– Усі, хто мав можливість вибрати кумів «згори», користувалися цією нагодою. Не можна говорити, що в Гетьманщині соціальні стани козаків, посполитих, дучівництва були аж так відмежовані один одного. Та все ж козацька старшина воліла мати рідню серед собі подібних. А для ранньомодерного суспільства кумівство було можливістю встановити соціальні зв'язки там, де не існувало кривних, таким собі ритуальним рідством.

Дії старшини в цьому сенсі були доволі прагматичними. Наприклад, цікаво, як Микола Ханенко обирає кумів, перебуваючи на різних посадах. 1731 року він був стародубським полковим суддею. Тоді туди призначають полковником Олександра Дурова, людину взагалі немісцеву, російського офіцера, який не пов'язаний із козацькими кланами. Старі місцеві роди були налаштовані проти нього. По суті, й Ханенко мав би бути проти «москаля».

Однак, коли в судді народжується син, він кличе Дурова бути хрещеним батьком його дитини. Можна говорити, що Ханенко перейшов на бік нової влади, засвідчив їй свою лояльність, але за хрещену він узяв Єфросинію Миклашевську, дружину наказного полковника, який би став стародубським полковником, якби не призначили Дурова.

Тобто кумами Ханенка стали представники сил, які конкурували, а він так забезпечив собі протекцію «згори». Але, можливо, це був спосіб згладити конфлікт. Адже Олександр Дуров отримував зв'язки в полку та ритуальне рідство із дружиною опонента.

Пізніше, будучи генеральним хорунжим, Ханенко вже не потребував шукати кумів «вище», бо сам увійшов до кола старшин найвищого рангу, тож хрещеними його іншого сина стали близькі родичі.

Ті, кого ми з дуже великою натяжкою можемо назвати середнім класом Гетьманщини, також шукали хрещених у своєму середовищі. Сотенний писар шукав їх серед старшини, священники кликали церковників або місцеву знать. Стратегією простолюду було прорватися нагору. Є колоритна фраза дослідника кумівства Сідні Мінца про те, що «злидням» не потрібні такі ж самі куми, як і вони. Тут є певна логіка. Бо в людини, котра є вищою за статусом, більші шанси щось випрохати. Якщо хтось не міг знайти хрещених «згори», то шукав їх поміж родичів. Наприклад, брат дружини, свій брат або своя сестра.

Варіантом отримати вертикальні зв'язки було кумівство з родичами знатних осіб. Наприклад, найпопулярнішою кумою містечка Яреськи у другій половині XVIII століття була племінниця місцевої сотнички. Можливо, її часто кликали в хрещені, сподіваючись установити опосередковані зв'язки з родиною самого сотника.

– Чи впливало родинне оточення на молодь, підштовхуючи її швидше брати шлюб?

– Тут джерела малопромовисті. Щоб зрозуміти це, напевно, треба проводити відповідні мікроісторичні дослідження. А за їх відсутності поки що ми можемо згадати літературу XIX століття. Скажімо, твори Івана Нечуя-Левицького чи Григорія Квітки-Основ'яненка. У них є купа епізодів про домовленості про шлюби, відповідні стратегії, як, наприклад, те, що молодшого з Кайдашів, Лавріна, одружили не лише на його прохання, але й тому, що Кайдашисі були необхідні робочі руки невістки.

Думаю, що це все було ситуативне. Є велика справа про розлучення 13-річної Кулаковської. Коли їй було близько 20 років, вона хотіла розлучитися й мотивувала це тим, що її одружили насильно. Вона постійно повторювала, що була тоді малолітньою, охопленою страхом і нічого, мовляв, не розуміла. Звісно, це риторика певного писаря, котрий знав, якими термінами користуватися й на що необхідно тиснути. Цей шлюб скасували. Але з інших причин. Священик засвідчив, що був п'яний і шлюбний квит (умовно «свідоцтво») виписував не він.

Ясна річ, те, що ми визначаємо середній шлюбний вік на рівні 21–23 років, не перекреслює того, що були випадки, коли хлопці брали шлюб у 16–17 років, а дівчата – у 12–13. Такі факти джерела фіксують.

Але я б не сказав, що суспільство чи батьки могли тотально тиснути на дітей, аби ті одружувалися. Одна з героїнь моєї книги все дитинство працювала в наймах, жила в різних родинах, а старша сестра вирішила віддати її заміж і вже домовилася. Але ця дівчина сказала, що за того хлопця не піде. Нібито сирота, нібито вибору немає, однак вона відмовилася. Після цього сестра вигнала її взимку з хати, і та знову пристала в найми.

Ще міг бути неформальний тиск. Існувало таке поняття, як «відкладене повноліття». Чоловік або жінка досягли повноліття, проте не були одруженими. До таких людей було трохи інше ставлення в громаді. Подібні нотки є і в нашому суспільстві: «Тобі вже за 30, а ти ще не одружився». Або коли на дні народження практично всі побажання починаються чи закінчуються фразою: «Ну, щоб одружився».

Наймити, школярі й «інші»

– З якого віку починалася соціалізація дітей? Якими були її основні форми?

– Якщо ми розглядаємо соціалізацію в широкому значенні як процес уключення людини в су-

спільство, то вона відбувалася від народження. Нині дорослішання дитини проходить у зовсім інших умовах. Найперше це простір і оточення. Дитина в Гетьманщині жила зі своєю родиною в маленькій хаті, корисна площа якої становила 15–17 квадратних метрів. Уявімо родину, де є батько, мати, двоє-троє дітей, а ще бабуся й дідусь або наймит. Виходить, що дитина дорослішає в такому тісному середовищі з перших років життя, де є багато людей, де вона чує різні голоси. А взимку чи навесні там товчуться козенята, кури, коти і собаки. Це було не замкнуте коло.

Далі соціалізація відбувалася через працю. Доволі універсальну формулу запропонував Остап Вишня у фейлетоні «Як ми колись учились». Коли дитина була маленькою, їй веліли проганяти гусей. Трішки старші пасли свиней. У сорочці вже не можна пасти, треба було в штанах. Звісно, це концентровані художні образи. Але тим не менше, вони показують етапи соціалізації дитини. Важливим її чинником є перебування дитини поза межами родини. Це учнівство, наймитівство.

– А наскільки було поширеним наймитівством? І чи мало воно тоді винятково негативне значення, як це часто уявляють із сучасної перспективи?

– Це було поширене явище, бо, скажімо, з віку 10–12 років чи не кожна друга дитина в полкових містах жила не у своїй родині. Вони були наймитами, учнями ремісників. При цьому дуже важливим є той факт, що спільнота наймитів є молодістю. Це означає, що наймитівство було тимчасовим проміжком життя, як зараз, наприклад, навчання в університеті. Я розглядаю наймитівство як модель перерозподілу ресурсів. У деяких домогосподарствах є зайві робочі руки, котрі ніби й можна залучити до праці вдома, але така праця не принесе підліткам одягу чи заробітку на посаг.

Тоді діти йдуть в інші родини. Вони отримують харчі, одяг. Це велика цінність для підлітка. За кілька років так можна було заробити на весілля, худобу чи навіть на поганеньку хату. Платня дітей-наймитів могла становити 2–3 рублі на рік, при тому найдешевша хата в Полтаві коштувала 5–10 рублів.

Треба також зважати, що наймитівство – це соціальна комунікація. Людина вчилася бути самостійною. Не можна зображувати це явище односторонньо. Не можна зображувати це явище односторонньо і страшно. Так, були судові справи про невиконання грошей. Є маса справ про жорстоке поводження господарів із наймитами. До суду вони доходили тоді, коли це був тяжкий злочин: хлопчиків забивали до смерті, дівчаток гвалтували.

Але за ними історики часто забувають подивитися на справи про крадіжки речей, про підпали, вчинені дітьми на знак помсти. Або ж навіть коли їх розглядають, то часто вкладають соціальний контекст.

Але ж є ще ірраціональний бік дитячої поведінки, власне, оте важко рефлексоване «дитяче». Наприклад, в одному з випадків господаря каже дитині, що її ввечері за щось поб'ють різками, які вже заготовлені й лежать у клуні. А надвечір ця клуня горить. Що це: акт помсти чи бажання спалити різки разом із клунею?

– Як суспільство Гетьманщини трактувало «інших» дітей – сиріт, жебраків, байстрюків?

– Воно їх «іншувало», як і все суспільство ранньомодерної Європи. Тогочасна людина жила в такій системі координат, де є свій і чужий. Умовно кажучи, є хтось нормальний, такий, як ми. І є «інший», що не обов'язково означає «чужий». Такими могли бути не тільки названі мікрогрупи, а, скажімо, кат і його родина.

Стосовно байстрюків, то до XIX століття їх маргіналізували в усій Європі. Вони не були зрівняними в правах із законнонародженими. Навіть прогресивна в цьому сенсі Франція не пододала цієї маргіналізації. Історик Метью Герберт назвав другу половину XVIII століття «кінцем незаконнонародженості» лише з однієї причини: французькі політики нарешті почали обговорювати цю проблему.

У Гетьманщині про це не йшлося. У Російській імперії це відбувалося на рівні ініціатив конкретних постатей, як це личило просвітникам. Високий саванник, князь Іван Бецькой, незаконно народжений син князя Трубецького, започаткував відкриття притулків для байстрюків та сиріт. Але ця ініціатива не йде далі Петербурга й Москви. У Гетьманщині вона взагалі не прижилася. Там діяли інші норми права, які дуже жорстко маргіналізували байстрюків.

Є справа про гетьмана Петрика Іваненка, так званого «гетьмана Ханської України» й антагоніста Івана Мазепи. 1692 року Петрик намагався підняти повстання проти Мазепи, залучаючи Полтавський полк, традиційно схильний до таких авантур. У відповідь у канцелярії Мазепи склали листа нібито від імені полтавців, де йшлося, зокрема, про походження Петрика. Мовляв, батько твій був жебраком, а ти був школярем і ходив попід вікнами, випрошуючи милостиню. До того ця людина нормально працювала в гетьманській канцелярії, але, коли треба було, Петрикові пригадали його жебрацьке походження. Звісно, ця риторика могла взагалі бути витвором уяви Самійла Величка, але якщо вона використана, то, значить, фіксує негативні уявлення про жебраків і школярів.

На цьому тлі сироти теж були «іншованою» групою, однак у позитивному контексті. Це була когорта, котру треба було жаліти, прихистити. Таке ставлення визначалося народною побожністю, релігійним світосприйняттям. Той, хто допомагатиме сиротам, може сподіватися на поблажки на Страшному Суді.

– Які традиції сімейного життя, ставлення до батьків, дітей і кумів, сформовані за часів Гетьманщини, збереглися й нині практикуються на її колишніх теренах?

– Якщо наводити конкретні приклади, то це сподівання на кумів, що вони допоможуть дитині пробитися в житті чи у випадку смерті батьків потурбуються про неї. Або отой великий шар історій про стосунки кума й куми. Мене вразило, що відповідні жарти про це зафіксовано у прислів'ях, які збирав Климентій Зіновійович ще на початку XVIII століття. Або уявлення про кумів як «напарників» по випивці, які, однак, стежать, щоб кум не випив усе надурняк.

Якщо ж говорити про більш загальне, то ми живемо в час, коли елементи старого життя втрачаються. Свою книгу я закінчую думкою про те, що дитяча, родинна сфера – це те, в чому Гетьманщина існувала чи не найдовше, а в окремих елементах і дійшла до наших часів. Зараз це зникає. Старші українці можуть пригадати своє дитинство в невеликих сільських хатах із багатодітними родинами, де до сволюка прив'язана колиска. Так само практики сповивання немовлят порівняно нещодавно відійшли в минуле.

До цього часу збереглося багато забобонів і традицій, пов'язаних із дітьми. Наприклад, купання в травах, намагання вберегти від зурочення неохрещених діток, пов'язування червоної нитки на ручку. З точки зору раціонального, ми можемо сприймати це як забобони, але все одно робити про всяк випадок. Натомість у Гетьманщині магія, чари, чуда, ритуали, церковні моменти – усе це було єдиним органічним комплексом. На перший погляд, щось із цього суперечило Святому Письму, але загалом усе вкладалося в так звану народну побожність.

Засаднича відмінність нашої доби від часів Гетьманщини полягає в тому, що сучасне суспільство є тотально дитиноцентричним. Дитина перебуває не тільки в центрі уваги батьків, а й усього суспільства, яке має перед нею пієтет, виокремлене дитячий простір, дитячі кольори і ще масу всього дитячого. Так, розпиття спиртного на дитячому майданчику більше обурює, аніж його вживання десь у парку. Хоч із точки зору законодавства та здорового глузду не можна пити ні там, ні там.

Загалом у Гетьманщині дитина не викликала такого пієтету, як нині. Це особливо помітно у площині витрат на дітей. Сучасні батьки не шкодують коштів на своїх нащадків, економлячи на собі. У «старій Україні» все було абсолютно навпаки. Той же Климентій Зіновійович узагалі радив не плакати за померлою малечею, бо на неї ще не зроблено ніяких витрат. Побиватися слід було за дітьми, які вже поїли батьківського хліба, але ще його не відробили. Це дуже метафорично й дуже промовисто.